

**УДК 911.3.32**

**Сонько Сергій Петрович**, професор, доктор географічних наук, проректор з наукової роботи, зав.кафедри екології і безпеки життєдіяльності, Уманський національний університет садівництва. 20305. Черкаська обл., м.Умань, п/в «Софіївка». Тел.066-223-91-56; E-mail: sp.sonko@gmail.com

**Голубкіна Ольга Марксівна**, старший викладач кафедри економічної теорії, Уманський національний університет садівництва. 20305. Черкаська обл., м.Умань, вул.Інтернаціональна, 2., к.332. Тел. 066-806-85-07

## **ВПЛИВ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА САМООРГАНІЗАЦІЮ ТА САМОРОЗВИТОК РЕГІОНІВ**

**Анотація.** *В статті досліджуються об'єктивні механізми регіонального розвитку та самоорганізації. Внаслідок процесів глобалізації територія України потрапляє під вплив «світових міст». Головною небезпекою в найближчому майбутньому є депопуляція сільської місцевості і зниження конкурентоспроможності галузей високої технології.*

**Summary.** *The objective mechanisms of regional development and selforganization are investigated in the article. As a result of the globalization processes the territory of Ukraine surrenders oneself over to influence «world cities». A main danger in the near future is a depopulation of rural space and decrease of competitiveness of high technology industries.*

**Ключові слова і вирази:** *глобалізація, теорія центральних місць, регіональний розвиток, регіональна самоорганізація.*

**Вступ.** Глобалізація світової економіки і негативні її наслідки останніми десятиріччями спонукають до пошуків багатьма країнами особистого, суто індивідуального шляху розвитку. До цього примушує не лише економічний, а й екологічний імператив, який яскраво проявляється в односпрямованому розподілі планетарних ресурсів на користь розвинутих країн. Чи є справедливою сучасна «глобалізована» модель економічного розвитку за рахунок ресурсів «третіх» країн? До яких країн – «третіх» чи «розвинутих» потрапляє Україна? Ось ті питання, відповідь на які логічно замикається на

усвідомленні об'єктивних законів просторової організації, в межах яких, власне і йде мова про саморозвиток та самоорганізацію регіонів [1,2]. Глобалізаційні процеси чинять також прямий вплив на внутрішню регіоналізацію кожної країни. Цей вплив проявляється як у «вимиванні» традиційних галузей вітчизняної спеціалізації, так і у демографічній кризі, особливо у сільській місцевості [3,4,5].

В зв'язку з цим важливого значення набуває знаходження і дослідження дійсно об'єктивних механізмів саморозвитку та самоорганізації регіонів. Питання регіонального розвитку є темою не лише численних публікацій в багатьох періодичних виданнях, таких як «Економіка України», «Регіональна економіка», «Регіональні перспективи», «Український географічний журнал» та інших, а й знайшли відбиток у багатьох державних документах, зокрема законах про місцеве самоврядування, про державну регіональну політику. В означених документах ставляться завдання удосконалення управління на місцевому рівні, досягнення регіональних пріоритетів у діяльності органів місцевого самоврядування, відродження і подальшого розвитку галузей регіональної спеціалізації. Авторський доробок дуже тісно пов'язаний з цими важливими науковими та практичними завданнями.

Питання регіональної політики та регіонального розвитку стали останніми роками предметом численних публікацій економістів [6,7,8] та географів [9-13]. Узагальнюючи дані публікації можна виділити дві головні тенденції. По-перше, пошук нових теоретичних підходів до розуміння і тлумачення просторових процесів, підходів, полишених старих радянських штампів і наближених до ринкової економіки [8,9,10,14,15]. По-друге, старе намагання привнести в теорію регіоналістики ідеологічний компонент – якщо не комуністичну ідею повного державного регулювання економіки, то, принаймні, національну ідею відродження українських традицій і старожитностей, зокрема у розселенні [16]. Ринкова ж інтерпретація просторових процесів, які протікають на території України під впливом глобалізації передбачає спостережливе до них ставлення з подальшим розкриттям суті і внутрішнього механізму впливу конкуренції на

формування територіальної організації господарства. Зокрема, виділення районів на підставі полюсів зростання [10], нових технологічно-інформаційних ЕВЦ [17], або шляхом відстеження загальносвітових тенденцій розвитку виробничо-технологічних укладів [18,19]. На наше глибоке переконання, саме спостережливе ставлення до регіональних процесів повинне наблизити розуміння механізму самоорганізації регіональної економіки до методології природничих наук і полишити численні роботи з регіональної економіки елементів суб'єктивізму.

Головною метою даної статті було – знайти головні механізми регіональної самоорганізації. Автори досить довго вивчають вказану проблему, і дана стаття є логічним продовженням попередніх досліджень в цьому напрямку [1,20,21,22,23,24,25].

**Виклад основного матеріалу.** Теоретична спадщина класичної теорії розміщення господарства, принаймні загальні її положення, які стосуються внутрішніх механізмів регіонального розвитку, до кінця не усвідомлені. Адже, шлях, яким сьогодні прямує Україна (ринок, конкуренція, приватна власність та ін.) було вже пройдено багато років тому тими ж самими «розвинутими» країнами, як в аспекті економічної теорії, інституційної і регіональної політики, так і в аспекті розміщення господарства. Авторське намагання знайти загальні риси у просторовому розвитку абсолютно всіх країн планети, незалежно від «форми власності на засоби виробництва» логічно замкнулось на деяких класичних теоріях розміщення господарства, зокрема, теорії центральних місць В.Кристалера. Історія господарського освоєння поверхні планети досить логічна і має відносно спільні риси, відбиті в різних географічних [18,26,27,28,29], історичних [30], екологічних [31], геополітичних [32,33], глобалістських [34,35] дослідженнях.

Головною спільною ознакою такого освоєння є те, що в минулому, коли чисельність населення була невеликою, відмічалось стійке прагнення до рівномірного його розподілу. Проте, в XX ст. на тлі всебічної інтенсифікації людської діяльності все більше загострився зворотній процес – в окремих

місцях зосереджується все більша кількість населення, тоді як в сусідніх регіонах площа заселених територій скорочується. Такі процеси вперше були відмічені в Німеччині (Кристалер, 1933), Китаї (Скіннер, 1964), Бразилії (Хаггет, 1965), а сьогодні відмічаються у Франції, Росії, Фінляндії [36], Україні [37]. Відтак, не новина, що повсюдно спостерігається поляризація населення в різних точках простору. Механізм таких процесів детально вивчений Б.Родоманом (1999), О.Топчієвим [38]. Суттєвою рисою таких просторових трансформацій є те, що вони спонукають до інвертування [39] та до диверсифікації географічного простору [24, 40]. В більшості випадків механізм таких трансформацій описується цілим переліком гравітаційних моделей (Ізард, Льош, Ретеюм, Голіков), які, власне і наближають більшість просторових процесів на нашій планеті до моделей центральних місць В.Кристалера. «Дія» цієї теорії в сучасних умовах докладно проаналізована у одній з попередніх авторських публікацій [1].

Гравітаційна сила, або сила тяжіння діє в напрямку земного ядра, тобто перпендикулярно до земної поверхні. Певною мірою це і є той вимір, в якому діють сили, що призводять до формування систем центральних місць. Так, рівень впливу (хінтерланд) того чи іншого центрального місця на місця нижчого рангу залежить від його «висоти» («потенціалу» на умовно побудованій статистичній поверхні). До кінця ХХ століття таке твердження досить добре «вписувалось» в існуючу фізичну картину світу, в якій переважали закони класичної механіки. З появою гіпотез про енерго-інформаційні (глюонні, торсійні) типи взаємодій виник сумнів щодо остаточної вивченості феномену гравітації, який власне і лежить в основі законів класичної механіки. Виявилося, що сила тяжіння і її дія у Всесвіті – це лише певний ракурс гравітації [41]. Інформаційний же її бік залишається не вивченим. Тому можна припустити, що перехід значної частини людської діяльності у віртуальний простір (в розвинутих країнах частка зайнятих у «нематеріальному» виробництві вже перевищує 70%, і це не межа) спонукає до формування систем центральних місць, що вже не будуть слідувати законам

гравітації в сенсі «тяжіння». Найскоріше, новий – інформаційний аспект гравітації призведе до формування неправильних (випадкових) конфігурацій центральних місць [25].

Незбагнений поки що феномен формування мережі так званих «світових» міст, які власне і є головними дієвими особами механізмів глобалізації, з викладених вище позицій стає більш зрозумілим. Які саме функції «обслуговування» (згідно класичних уявлень) маємо покласти в основу формування мережі центральних місць, утворених «світовими» містами? Згідно початківця теорії світових міст Дж. Фрідмана вони повинні:

- мати порівняно велику кількість населення;
- бути в усіх відношеннях важливим транспортним і комунікаційним вузлом, через який відбуваються міжнародні зв'язки;
- бути місцем зосередження офісів ТНК;
- забезпечувати важливі міжнародні функції і роботу різноманітних міжнародних організацій, конференцій тощо;
- мати розвинуту сферу послуг;
- зберігати значення провідного центру обробної промисловості;
- бути світовим фінансовим центром, що особливо важливо.

Якщо спробувати систематизувати перелік сучасних світових міст в напрямку різних за вагою рівнів ієрархії, то їх «вага» в сенсі гравітації начебто залишається, але просторове її втілення у різних кристалерівських три-, чотири-, п'яти-, шести-, семи-, восьми- та інших багатокутниках кудись щезає. Найскоріше, «вага» сучасних світових міст вже сьогодні обумовлює рівень їхнього віртуально-інформаційного впливу на формування систем центральних місць нижчих рівнів ієрархії. Можливі аспекти такого впливу, пов'язані:

- з диверсифікацією ресурсних властивостей географічного простору в інфраструктурні;
- з просторовими інверсіями;
- з зародженням і загостренням прикордонних конфліктів.

Згідно з [1] головна функція світових міст (втім як і інших «центральных місць») – накопичення, обробка і розповсюдження інформації про різні стани соціо-природних систем, а не «задоволення людських потреб». Отже, протягом ХХ століття вплив гравітаційних сил на формування систем центральных місць поступово трансформувався в напрямку від «ваги» до кількості накопиченої інформації і можливості за її допомогою здійснювати інформаційне управління підпорядкованими системами центральных місць.

Багато в чому проблеми депопуляції українського села пов'язані з «переформатуванням» території України глобалізаційними процесами, зокрема, потрапляння під вплив зовсім нових ядер регіонів, які відповідають так званим «світовим містам». А, отже, з'ясування об'єктивного механізму цього процесу допоможе упередити зазначені негативні тенденції.

Така система центральных місць з плином перетворення географічної оболонки людиною на початкових етапах ноосферогенезу формувалась під впливом фізичної ваги (в сенсі тяжіння), сучасний же її стан характеризується переважанням інформаційної складової, а, відтак, збільшенням загальнопланетарної ентропії, наслідком чого вже сьогодні є техногенні катастрофи, епідемії хвороб, тероризм [24]. При цьому центральні місця завдяки сучасним механізмам глобалізації завжди структурували (підкоряли собі) ресурсний потенціал географічного середовища [42]. Більше того, вищі за рівнем ієрархії «світові» міста завдяки інформаційному впливу і надалі будуть перерозподіляти природні, екологічні, інформаційні ресурси на свою користь. Про це свідчить тенденція поступового зростання активів невиробничої сфери в постіндустріальних країнах, а також «відповідь» на це «третіх» країн у вигляді тероризму. Наслідками такого впливу для України можуть бути тенденції боріння за розвиток вітчизняних наукоємних галузей з одного боку і нав'язування постіндустріальними країнами ролі сировинного придатку та місткого ринку для неякісної (переважно контрабандної) продукції з іншого.

Протиборство двох суттєво різних складових формування мереж центральных місць – «вагової» і «інформаційної» на тлі зростаючого

інформаційного впливу світових міст може привести в Україні до «випадання» із загального процесу формування центральних місць проміжних ланок. Це неодмінно відіб'ється на пониженні рангу сучасних районних центрів України і, як результат – до поступового занепаду сільської місцевості. Власне, це вже поступово відбувається завдяки високій механізації виробничих процесів у сільському господарстві і деградації колись трудомісткого вітчизняного тваринництва. Упередити вказану тенденцію можливо шляхом укрупнення адміністративних районів і наданням їм особливого статусу, що передбачав би більшу автономізацію.

**Висновки.** Процес об'єктивного формування і самоорганізації регіонів ґрунтується на найбільш загальних законах фізики, екології, географії і укладається у декілька наступних наріжних положень:

- В ідеальному випадку на будь-якій поверхні (і земній в тому числі) під впливом законів гравітації формуються правильні за співвідношенням центру і периферії фігури (бенарівські комірки). Початок їхнього формування на нашій планеті збігається з неолітом, коли людство почало завдяки своїй пасіонарній активності переструктуровувати географічний простір. Розмір та ієрархія таких фігур згідно теорії фрактальних множин впливають на формування самоподібних підпорядкованих систем «центральных місць». Саме такі системи формують просторовий інваріант всіх регіональних процесів. При цьому будь-який адміністративно-територіальний поділ території вступає у протиріччя з існуючим інваріантом.

- На сьогодні відносно точно можна виділити три ієрархічних рівні інваріанту регіональних процесів. Перший – мікро- (або локальний) – відповідає просторовій динаміці агроєкосистем, що приблизно відповідає рівню низового адміністративного району; другий - мезорівень, що приблизно відповідає адміністративній області. Третій – розробляється на основі геополітичних підходів.

- Історія формування будь-яких природно-господарських регіонів є історією глибокої трансформації людиною як своєї так і інших природних

екологічних ніш з метою перепланування потоків речовини і енергії на свою користь. В процесі ноосферогенезу вид «*Homo Sapiens*» сформував свою, не менш природну, екосистему – агроекосистему, в якій людиною штучно просторово роз'єднані продуценти, консументи і редуценти, які мешкають в агроекосистемах [43].

- Екосистема людини пройшла складну еволюцію від агроекосистем через урбоекосистеми до інфраекосистем, які сьогодні поступово формуються на основі зростаючого виробництва, накопичення, відтворення і ретрансляції інформації. Подальший «цивілізаційний» розвиток в такому напрямку обов'язково виведе людство на два різні шляхи – перший - пасіонарний пов'язаний з формуванням регіонів дуже відмінних від природної просторової динаміки і який закінчиться формуванням «космоекосистем»; другий, притаманний традиційним суспільствам і той, в якому найбільше відбиті об'єктивні процеси регіоналізації.

- Будь-якому регіону притаманна наявність ядра і периферії, об'єктивне співвідношення яких регулюється переважно фізичними і екологічними законами. При цьому розмір регіону залежить від ступеню впливу його ядра на найближче і дальнє оточення. Сучасний макропросторовий вплив охоплює хінтерланди «світових міст». Єдине, на що завжди був спрямований їхній вплив - це на структурування (підкорення собі) ресурсного потенціалу географічного середовища. Якщо вживати популярний сьогодні термін «просторовий ресурс», то саме його перерозподілом на свою користь займаються центральні місця з самого початку свого формування. Усвідомлення цього повинне передбачити тверезу оцінку новітніх технологій у сільському господарстві, особливо у землеробстві, які йдуть із Заходу і які начебто є «природозберігаючими», «енергоощадними», «екологічно толерантними», зокрема, ті ж No-Till технології, які знижують товарність рослинництва на 15-20% з відповідною фінансовою підтримкою фермерів у США, Німеччині, Голландії та ін. Насправді, поступова відмова від товарного сільського господарства у розвинутих країнах повинна компенсуватись збільшенням товарного пресу на

екосистеми інших країн що, власне відбувається сьогодні не тільки в Україні [43].

- Межі сучасних «адміністративних областей», «адміністративних районів», «економічних районів», «економічних регіонів» не мають ніякого відношення до об'єктивного механізму регіональних процесів, а, отже до регіональної самоорганізації. Будь-який адміністративно-територіальний поділ території вступає у протиріччя з існуючим інваріантом. Саме тому пошук інваріантних просторових одиниць та іманентних їм регіонів є сьогодні головною задачею учених.

- Відкриття кордонів України ще у 1991 році назустріч сучасним глобалізаційним процесам підвищило поляризацію у рівнях розвитку між столицею і рештою території з одного боку, та між потужними мегаполісами і їхнім оточенням – з іншого. Відтак, вживання словосполучення «сільські регіони України» повинне відбивати у собі розуміння «перерозподілу» сільської місцевості України за найпотужнішими осередками урбанізації – містами: Києвом, Харковом, Одесою, Дніпропетровськом, Донецьком, Львовом, а в перспективі – тяжіння до найпотужніших європейських міст.

Саме зазначеними положеннями будуть зумовлені процеси регіональної самоорганізації в найближчому майбутньому.

### **Список використаних джерел та літератури**

1. Сонько С.П. В пошуках нових моделей центральних місць Вальтера Кристалера./ Геоінформатика. Науковий журнал. №3, 2004.- С. 84-91.
2. Сонько С.П. Сучасна модифікація теорії економічного районування./ Регіональна економіка. №3, 2005.-С.13-28.
3. Сонько С.П. Процес формування регіонів та сутність поняття «регіон»/Соціальний розвиток сільських регіонів. Кол. монографія. Умань. Вид. «Сочинський».- 2009.- С.12-14.
4. Голубкіна О.М. Громадянське суспільство і регіональний розвиток. Колективна монографія кафедри економічної теорії УДАУ. – Умань, Вид-во Сочинський, 2009.- С.48-56.
5. Скідан О. Продовольча сфера України в умовах глобалізації них викликів./ Економіка України, №9, 2009.- С.53-64.

6. Долішній М.І., Злупко С.М. Основи регіоналізації: концептуальний підхід.//Регіональна економіка, №3, 2003.- С.7-18.
7. Симоненко В.К. Становлення інноваційної моделі розвитку економіки України: проблеми центральної влади і регіонів – Регіональна економіка, № 3, 2009.- с. 7-15.
8. Фашевський М.І., Чернюк Л.Г. Методологічні питання розвитку і розміщення продуктивних сил.//Укр.геогр.журн. №3, 2003.- С.46-51.
9. Голиков А.П., Дейнека О.Г., та ін. Регіональна економіка та природокористування. /За ред.Голикова А.П.: Навч.посіб.- К.: «ЦУЛ», 2009.-352 с.
10. Захарченко В.І. Трансформаційні процеси у промислових територіальних системах України. Монографія.- Вінниця: Гіпаніс, 2004.- 547 с.;
11. Мезенцев К.В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку: монографія.- К.: Вид.-пол.центр «Київський університет», 2005.- 253 с.
12. Олійник Я.Б. Географічні основи формування регіональної політики в Україні.// Страны и регионы на пути к сбалансированному развитию.- Киев-Капитановка, июнь, 2003.-С.124-126.
13. Топчієв О.Г. Новітні фактори регіонального розвитку України.// Страны и регионы на пути к сбалансированному развитию.- Киев-Капитановка, июнь, 2003.-С.120-122.
14. Нагірна В.П. Сільські райони України на тлі суспільних трансформацій.// Страны и регионы на пути к сбалансированному развитию.- Киев-Капитановка, июнь, 2003.-С.151-154.
5. Клиновий Д.В., Пепа Т.В. Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка України./ За наук.ред.Л.Г.Чернюк. Навч.пос. – Київ: «ЦНЛ», 2006.- 782 с.
16. Доценко А.І. Стратегія сільського розселення та сталого розвитку поселень.// Страны и регионы на пути к сбалансированному развитию.- Киев-Капитановка, июнь, 2003.-С.89-92.
17. Сонько С.П. Сучасні методологічні новації в концепції енерго-виробничих циклів./ Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: Географія. Випуск 8, 2004.- С.134-140.
18. Бабурин В.Л. Влияние географической специфики распространения инновационных волн на территориальную организацию общества.- <http://georpub.narod.ru/ecoros.htm>. 1999.
19. Сонько С.П. Зasadничі принципи ноосферного природокористування у контексті концепції сталого розвитку./ Вісник Криворізького економічного інституту КНЕУ, №8, 2006 С. 74-87.
20. Голубкіна О.М. Застосування методики елементарних геоінформаційних систем у регіональних дослідженнях. /Вісник Криворізького економічного інституту КНЕУ, 2004, № 1, С. 87-92.
21. Голубкіна О.М. Регіональний розвиток АПК в умовах ринкових відносин./Аспекти стабільного розвитку економіки в умовах ринкових

відносин. Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції. Частина 1.- Умань, 2009.- С.102-104.

22. Сонько С.П. Ноосферна динаміка просторових соціально-економічних систем./ Ландшафти і сучасність. Київ-Вінниця, Гіпаніс, 2000р.с.34-38.

23. Сонько С.П. Географічний поділ праці або глобальний перерозподіл природних ресурсів?/ Вісник Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна, № 610. Серія геологія, географія, екологія. - Х.:Вид.Харк.ун-ту.2003 –С.116-121.

24. Сонько С.П. Просторовий розвиток соціо-природних систем: шлях до нової парадигми: Наукове видання. - К.:Ніка Центр, 2003.- 287 с.

25. Сонько С.П., Скринько М.М. Інфраструктура в умовах транзитивної економіки: Наукова монографія. - Харків: Вид-во «Екограф»,2004.- 306 с.

26. Мироненко Н.С. Введение в географию мирового хозяйства.-М.: Ун-т им.Дашковой,1995.-166 с.

27. Мироненко Н.С., Сорокин М.Ю. Факторы сжатия географического пространства. // География.- 2001.-№48.- <http://geo.1september.ru>.

28. Рогачев С.В. Закон сохранения географического пространства, или быстро хорошо не бывает. // География.-2002.-№10.- <http://geo.1september.ru>.

29. Сонько С.П.,Кулішов В.В., Мустафін В.І. Ринок і регіоналістика.- К.:НікаЦентр,Ельга,2002.- с.360.

30. Павленко Ю. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства. К.:Либідь,1996.-358 с.

31. Лосев К.С. Экологические проблемы и перспективы устойчивого развития России ХХ1 в.-М.,2001.

32. Дергачев В.С. Геополитика. К.:Вира-Р,2000- 398 с.;

33. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії.- Львів, Вд-во Львівського ун-ту,2003.-444 с.

34. Ключев Н.Н. Новое в географической глобалистике (по мотивам доклада Ю.Г. Липеца)/ Глобальные проблемы: географическая панорама 2002 г. Материалы постоянно действующего междисциплинарного семинара Клуба ученых «Глобальный мир». — «Издательский Дом «НОВЫЙ ВЕК»». Институт микроэкономики, 2002. — с.20-22.;

35. Кочетов Э.Г. Геоэкономика (освоение мирового экономического пространства).-М.:Изд-во БЕК,1999.-462 с.

36. Важенин А.А. Иерархии центральных мест и закономерности в развитии систем расселения. //Известия АН. Серия географическая, 2002, № 5, с. 64-71.

37. Барановський М.О. Аналіз ієрархії центрів обслуговування за допомогою теорії центральних місць (на прикладі Чернігівської області).//Укр.геогр.журн., №1-2, 1995- С.47-51.

38. Топчиев А.Г. Пространственная организация географических комплексов и систем. Киев-Одесса: Вища школа,1986.-188 с.

39. Рогачев С.В. Пространственные инверсии. Десять ситуаций для анализа.// География.-№27,1999.- <http://geo.1september.ru>.

40. Яковлева С.И. Функции инфраструктуры в развитии старопромышленных районов России. // Известия АН. Серия географическая-2002.-№4.-С. 58-64.
41. Швобс Г.И. Введение в эниогеографию. Книга 1.Эниоземлеведение.- Одесса: Изд-во Одесского ун-та,2000.- 275 с.
42. Білорус О.Г., Лук'яненко Д.Г.та ін.. Глобалізація і безпека розвитку./За наук.ред.О.Г.Білоруса.-К.: КНЕУ,2001.- 733 с.
43. Сонько С.П. Агроекосистема як екологічна ніша людини./Збірн.наук.праць Уманського ДАУ. Ч.1. Агрономія. Випуск 71. Умань – 2009.